

In de vroege ochtend van 5 juni 1881 stierf J.J. Cremer op slechts 52 jarige leeftijd in Den Haag aan een chronische leverkwaal.

In Den Haag is er niet veel dat nog aan Cremer herinnert. Zijn woonhuizen aan de Noord-West Binnensingel en de 2^e van de Boschstraat 26 zijn verdwenen. Alleen de Cremerbank, de Cremerweg en de Cremerburg herinneren aan Cremer.

In 1881 verscheen een artikel over Cremer in het Jaarboekje van het Nederlandsche Vredesbond door een kennis van Cremer de advocaat George Belinfante.

In het artikel staat een mooie weergave van een gesprek dat de vredesactivist Belinfante had met Cremer over de oorlog.

Cremer had daar enkele werken over gepubliceerd, waarvan De oorlog, een noodzakelijk kwaad? uit 1871 de bekendste is. Cremer was niet over te halen tot een nieuwe publicatie. Evenmin was de uitgever bereid toestemming te geven om De oorlog een noodzakelijk kwaad? te publiceren in het Jaarboekje van de Vredesbond.

Zie de bijlages voor het verslag van Belinfante.

Het was in den zomer van 1877. Nog had de ziekte, die CREMER ten grave zou slepen, zich niet in hare gevaarlijke gedaante geopenbaard. Toch voelde hij zich reeds vermoeid en spaarde hij zijne gezondheid. Ik kende CREMER reeds sedert vele jaren en had het voordeel in hem steeds den menschenvriend het meest te waarden. Niet welk is het geloof, waartoe men behoort, was bij hem de vraag, maar wel: hoe gedraagt men zich in het leven? wat schuilt er in 's menschen *ziel*? In *zijne* *ziel*, ik wist het, huisde belangstelling voor het lijden der menschheid. Had hij dit niet getoond in zijne *fabriekskinderen*, die de wet VAN HOUTEN voorbereidde, in zijn „Wouter Linge”, die de belangstelling in de Maatschappij van Weldadigheid verlevendigde? Is niet „Anna Rooze” een wakkere aanval tegen de preventieve inhechtenisneming? Worden in „Hanna de Freule” niet de werkstakingen en oproerige werklieden-vereenigingen behandeld? Zou, vroeg ik mij af, CREMER niet een paar bladzijden willen schrijven voor het *Jaarboekje van het Nederlandsche Vredesbond van 1878?*

Dat was het doel van mijn bezoek. Het gold niet alleen eene vraag tot den letterkundige, maar tot den mensch, tot hem, die zijn ongeevenaard talent steeds wist dienstbaar te maken aan 's menschen veredeling.

„Ja, wat kan er” was zijn antwoord, en ik zie nog zijn helderblauwe oogen van verontwaardiging verduisteren „wat kan er op deze wereld verschrikkelijker, wat in Gods oog verfoeielijker zijn dan *de oorlog*? Men spreke toch niet van beschaving, veredeling, vooruitgang, zoolang de oorlog duurt; zoolang de volkeren zich aan den oorlog onderwerpen, worden wij steeds onbeschaafder, onedeler en gaan wij bestendig achteruit. Niemand *haat* den oorlog uit den grond zijner ziel meer dan ik; een ramp op zich zelve, een ramp in zijn voorbereiding (de gewapende vrede), een ramp in zijn tallooze naweeen (ziekte en zedeverbastering)”

„Schrijf mij, waarde heer! op deze wijze slechts enkele bladzijden, een losse schets, eene heilige uitstorting der verontwaardiging, en de leden van het Vredesbond zullen er u dank voor zeggen.” . . .

„Gij weet” was zijn weder-antwoord en nu plooide zich om zijn mond wederom die geestige glimlach, dien wij allen van hem gekend hebben, en nu straalde weder een zachter glans uit zijne klare blauwe oogen: „ik zou dit reeds voor u gaarne doen, omdat ik weet hoezeer gij mijne letterkundige vruchten, en ook mijne Emma Berthold waardeerde, dat niet algemeen naar verdienste gewaardeerd is geworden, maar ik kan niet”

„Gij kunt niet”, viel ik in de rede.

„Ik kan *niets*, heusch *niets* meer over den oorlog zeggen. Het is mogelijk, dat de geleerden zeer diepzinnige betoogen over den oorlog kunnen houden, dat zij gronden weten bij te brengen om het recht van den oorlog te bepleiten, maar ik, . . . ik kan niets meer zeggen, dan ik gezegd heb. Ik heb over den oorlog uitgepraat.

„Ik begrijp, wat ge zeggen wilt” hervatte ik. „Uw gemoed, vervuld van afgrijzen wegens den schandelijken oorlog van 1870, heeft zich toen reeds in een krachtig geschrift lucht gegeven”

„Dit is zoo. Lees, waarde heer, bladz. 45—64 van mijne schets: „*De oorlog een noodzakelijk kwaad?*” Wat ik over den oorlog kan zeggen, heb ik daar in weinge woorden gezegd, en ik heb er mij op toegelegd zoo kort mogelijk te zijn. Ik heb al mijn kruit tegen den oorlog in één granaat samengebracht en ander kruit heb ik niet. Wanneer men alles gezegd heeft wat er over eene zaak te zeggen valt, verzwakt men hetgeen men vroeger heeft aangevoerd, door er telkens op terug te komen. Dus over den oorlog, hoe vreeslijk hij is, schrijf ik niet meer. Met den besten wil, en hoeveel belang ik ook stel in de Vrede-zaak (*het Vredejaarboekje* lees ik met genoegen), kan ik u niet helpen. Polemiseeren is mijne natuur niet. Lees bladz. 45—64!”

„Gij vergist u, gij wilt zeggen *herlees* ze, want ik heb ze gelezen, zoodra zij het licht zagen. De indruk is mij bijgebleven. Maar zoudt gij mij dan willen vergunnen, die bladzijden, die gij dáár aanhaalt, in het *Jaarboekje van het Vredesbond* over te drukken?”

„Waar zijn zij meer op hunne plaats dan juist dáár? Ik schenk u daartoe de volle vrijheid, en mijn uitgever zal er wel niets tegen hebben, dat nog eens de aandacht op dit geschrift gevestigd worde. Ik zal het zelfs met genoegen zien, indien mijne gedachte zich voortplante!”

En CREMER fronste zijne wenkbrauwen, en sprak op nieuw over het woeden van den menschelijken hartstocht. „Als men de zelfzucht uit het gemoed bande”, vroeg hij „zou oorlog *mogelijk* kunnen zijn?”

„Ziehier weêr een nieuw thema voor een flink opstel” — dacht ik bij mij zelve, maar, zoowel de vrees om CREMER's gevoeligheid op te wekken, als de kieschheid verbood mij op nieuw eenigen aandrang bij hem tot het schrijven van een opstel in het *Jaarboekje* te bezigen.

Ik wendde mij niet onmiddellijk, maar eerst na den dood van CREMER tot zijnen uitgever, die tegen de voldoening van mijnen wensch echter bezwaren had. Hen dus, die mochten wenschen op een paar bladzijden van CREMER's geschrift in dit *Jaarboekje* vergast te worden, moet ik buiten mijne schuld teleurstellen.

Het strekt CREMER's nagedachtenis blijvend tot eer, dat hij ook tegen den oorlog eene krachtige stem heeft verheven!

G. B.
